

Андрій Портнов

Історії істориків

Обличчя й образи
української історіографії
XX століття

Київ
Критика
2011

З м і с т

Бійці за історію. <i>Вступ</i>	7
--------------------------------------	---

1

Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918–1939)	15
Володимир Пархоменко: історик та його історіографічні образи	39
Катеринославський трикутник: Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський... (Пошуки третього невідомого)	99

2

В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями	107
Віктор Петров і його критики	143

3

Омелян Пріцак – історик модерної України	185
Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величі історика	201
Бої за істориків. <i>Післямова</i>	225
Покажчик імен	231

Омелян Пріцак – історик модерної України

Один із найяскравіших і найпарадоксальніших українців ХХ століття – Омелян Пріцак – здобув міжнародне наукове визнання в арабістиці та тюркології. Маючи це визнання, він відчував певність виголошувати найсмівлівіші гіпотези щодо української історії. Учений-енциклопедист був справжнім ентузіастом історичної уяви. Навіть ті його погляди чи припущення, які є найвразливішими для наукової критики, осяяні живою думкою, любов'ю до інтелектуальних ігор, а також викладені добірним стилем. А хист переконування й візіонерства Пріцак поєднував із небуденними організаційними здібностями.

Цей текст – спроба зробити перші замальовки до портрета Омеляна Пріцака як історика модерної України. Модерна історія, національний рух, інтелектуальні пошуки завжди приваблювали цього історика. До модерної тематики він постійно повертався в окремих статтях¹, історіографічних студіях, у виданні пам'яток історичної думки міжвоєнного часу². І хоча ці теми залишалися трохи в тіні тюркських і давньоруських сюжетів, саме у них Пріцак розкривався як дуже несподіваний, особливо контроверсійний і напрочуд захопливий дослідник.

¹ Напр.: О. Pritsak, *The Pogroms of 1881*, *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 11, №. 1–2 (1987): 8–43.

² Завдяки Пріцакові та з його передмовами побачили світ такі фундаментальні для модерної історії України праці, як: F. Savchenko, *The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876* (Harvard, 1970); O. Ohloblyn, *A History of Ukrainian Industry* (Munich, 1971); M. Korduba, *La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917–1931* (Munich, 1972).

Сторінки біографії³

Омелян Пріцак народився 7 квітня 1919 року в селі Лука (тепер Озерна) на Самбірщині, коли ця місцевість ще була частиною Західно-Української Народної Республіки. Батько – Осип Пріцак, інженер-залізничник, майже одразу після народження сина загинув в українсько-польській війні. Мати, Емілія Пріцак, удруте вийшла заміж. Вітчим Омеляна Павло Сарамата також брав участь у воєнних діях. Його майно в Луці конфіскувала польська влада, і родина мусила переїхати до Тернополя, де майбутній історик закінчив гімназію. Можливо, навчений гірким досвідом, вітчим вирішив виховати Омеляна (який був для нього як рідний син) поляком. За спогадами Пріцака, власну українськість він відкрив у 13-й день народження, коли «помер Еміль, народився Омелян»⁴. А після смерті вітчима у 1934 році він і маму «заставив повернутися до українства»⁵.

1936 року Омелян Пріцак вступив до Львівського університету Яна Казимира, де вивчав семітські, іранські й алтайські мови. Завдяки знайомству з Теофілем Кострубою⁶ («святою людиною») він потрапив

³ Основні біографічні відомості про Пріцака наведено в публікаціях: L. A. Najda, Omeljan Pritsak: A Biographical Sketch, *Harvard Ukrainian Studies*, vol. III–IV, part I. *EUCHARISTERION. Essays presented to O. Pritsak on his 60th Birthday by Colleagues and Students* (1979/1980): 1–6; [Галенко О.] Омелян Пріцак, *Український історичний журнал*, № 4 (2006): 225–227; Я. Дашкевич, Омелян Пріцак: Життя і творчість – Творчість і життя, *Вісник НТШ*, ч. 43 (2010): 25–27.

⁴ В інтерв'ю Ігорю Гиричеві історик розповів, що, шукаючи в архіві інформацію про батька, він натрапив на запис у метричних книгах, який засвідчував його українське походження. Сам же науковець народився за доби ЗУНР. Це юнацьке емоційне переживання істотно вплинуло і на вибір фаху, й на інтерес до українських сюжетів. Див.: О. Пріцак, Як «вибухла» Україна, *Старожитності*, ч. 9 (1992): 1.

⁵ О. Пріцак, Мій шлях історика, *Вісник АН України*, № 3 (1992): 54.

⁶ Про Теофіля Кострубу та його вплив на молодих науковців див.: О. Домбровський, До історії ідеологічних пошуків в українській історіографії (Пам'яті Теофіля Коструби, 1907–1943), *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies*, vol. 35, № 1–4 (1994): 297–311. Ув іншій статті Олександр Домбровський згадував його «далекосяжні плани про організовану й координовану науково-дослідну і видавничу діяльність львівського кружка істориків молодшої генерації»: О. Домбровський, Семінар історії України при НТШ у 30-х роках, у: О. Домбровський, *Студії з ранньої історії України* (Львів–Нью-Йорк, 1998), с. 312.

до Історично-джерелознавчої комісії НТШ, де привернув увагу Івана Крип'якевича. Вивчаючи східні мови, молодий науковець заглибився і в українську історію, підготував статтю про стосунки гетьмана Мазепи і княгині Анни Дольської⁷, генеалогічну студію про рід Скоропадських⁸, захопився дискусією про формування української нації⁹, започаткованою провокативними публікаціями Мирона Кордуби.

1939 року в окупованому радянськими військами Львові Пріцак зустрівся з Агатангелом Кримським¹⁰. Ця зустріч була дуже символічною: молодий український сходознавець і легендарний академік, якого незабаром знищила комуністична система, перетнулися у вирі Другої світової війни. Ще до закінчення університетських студій у лютому 1940 року Пріцак став молодшим науковим співробітником і zarazом науковим секретарем Львівської філії Інституту історії України АН УРСР. У червні 1940 року, закінчивши Львівський університет, він вирушив до Києва з метою вступити до аспірантури Інституту мовознавства. Але вже за кілька місяців, у листопаді, Пріцака мобілізували до Червоної Армії, і він одразу потрапив у полон. Від примусової праці в Німеччині його звільнили за клопотанням професора Рихарда Гартмана, чий семінар у Берлінському університеті молодий науковець відвідував із жовтня 1943 року.

Утікачі в Німеччині створили Національне Об'єднання Українських Студентів, у якому за збігом обставин опинилися блискучі українські інтелектуали – Іван Лисяк-Рудницький, Ігор Шевченко, Омелян Пріцак, Юрій Луцький, Орест Зілінський. За спогадами Юрія Луцького, у Пріцака

⁷ О. Пріцак, Іван Мазепа та княгиня Анна Дольська, *Мазепа. Збірник* (Варшава, 1938), т. 2, с. 102–117.

⁸ О. Пріцак, Рід Скоропадського (Історично-генеалогічна студія), *За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави* (Львів, 1938), с. 64–90. Також окремим відбитком того ж року.

⁹ Докладніше про дискусію див. у розділі цієї книжки про В'ячеслава Заїкіна.

¹⁰ Про одного зі своїх учителів Пріцак написав кілька текстів: О. Пріцак, Про Агатангела Кримського. У 120-ті роковини народження, *Україна: наука і культура*, вип. 25 (1991): 103–120; інші варіанти цієї статті: *Київська старовина*, № 1 (1992): 11–26; *Східний світ*, № 1 (1993): 10–27. Див. також передмову Пріцака до монографії Соломії Павличко: С. Павличко, *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського* (Київ, 2000), с. 5–10.

вже тоді «були деякі великі плани, які двадцять років пізніше він здійснив в Америці»¹¹.

Із 1946 року Омелян Прицак студіював тюркологію, іраністику і славістику в Геттінгенському університеті, там-таки 1948 року захистив докторську дисертацію «Караханідські студії» і того ж року почав читати лекції на кафедрі орієнталістики. Із 1949 він працював також лектором української та польської мов, а 1951-го габілітувався з працею «Родові назви та титулатури алтайських народів».

1952 року сходознавець став викладачем, а 1957 – професором Гамбурзького університету. Того ж року він одружився з Ніною Молденгауер, викладачкою російської мови в університеті міста Кіль. Працюючи в Гамбурзі, Прицак виявив неабиякі організаторські здібності, став одним із засновників Урало-алтайського товариства й очолював його протягом 1958–1965 років. Одночасно він редагував науковий часопис «Ural-Altische Jahrbücher» (упродовж 1954–1966 років).

1961 року вже знаного в тюркологічному світі професора запросили до Сполучених Штатів Америки. Спочатку Прицак став професором університету штату Вашингтон (Сіетл), а за три роки перейшов до Гарварда на кафедру тюркології та лінгвістики.

Основними царинами його наукових інтересів у перші повоєнні роки були арабо-перські й турецькі джерела до історії Східної Європи, історико-мовознавчі дослідження з тюркології. У сфері лінгвістики Прицак працював над проблемами протоалтайської (тюрко-монголо-тунгузо-кореанської) мовної спільноти, в галузі історико-філологічній вивчав соціальний устрій кочових імперій Центральної Азії¹².

У Гарварді Омелян Прицак став ініціатором і головним промотором створення українського наукового осередку і кількох кафедр у цьому найпрестижнішому американському університеті. За перші десять років кампанії серед української громади Америки на гарвардські кафедри вдалося зібрати майже 250.000 доларів, а 1973 року – вже 1.800.000 (це пожертви від понад 8 тисяч осіб). Завдяки переконливості Прицака в університеті постав осередок україністики, який почали називати «гарвардським чудом».

¹¹ Ю. Луцький, *На перехресті* (Луцьк, 1999), с. 52.

¹² Це визначення самого Прицака з його життєпису, складеного 12 травня 1950 року. Оригінал тексту зберігається в Сарсельському архіві Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. Можливістю скористатися цим джерелом завдячуємо директорові Бібліотеки ім. О. Ольжича Олександрові Кучеруку.

1968 року було укладено угоду з Гарвардським університетом про створення в ньому трьох українських кафедр (історії, мови та літератури). 22 січня 1968 року, у день 50-ліття Акту злуки УНР і ЗУНР, відкрито першу катедру українознавства. 1973 року почав діяти Український Науковий Інститут, що його Пріцак очолював до 1989 року. У рік відкриття тут відбувся захист першої докторської дисертації з історії України, яку написав Орест Субтельний. 1975 року Пріцака обрали першим професором кафедри української історії ім. Михайла Грушевського. 1977 року за його редакцією почали виходити «Harvard Ukrainian Studies», а 1988 року було започатковано «Гарвардську бібліотеку давнього українського письменства».

Паралельно з цією організаційною роботою 1981 року Пріцак видав перший том свого opus magnum «Походження Русі» (що його русисти та скандинавісти сприйняли досить скептично, хоча сама науковцева ідея розглянути витоки Русі в широкому контексті міжнародних відносин початку нашої ери на джерельному матеріалі скандинавського, іранського, хозарського походження вражає сміливістю та масштабністю¹³). 1982 року разом із Норманом Голбом він опублікував невідомий хозарський документ X століття (ця публікація, на відміну від контроверсійного «Походження Русі», здобула загальне фахове визнання).

Омелян Пріцак уважно стежив за розвитком української науки в СРСР. На сторінках гарвардського часопису «Resenzija», що його заснував науковець, дописувачі прагнули максимально зважено оцінити неоднозначний доробок підсоветської науки. В Україні праці Пріцака також були відомі. 1964 року в «Науково-інформативному бюлетені Архівного управління УРСР» Ярослав Дашкевич зміг надрукувати короткий огляд його досліджень¹⁴. Уже за часів «перебудови» (1988 року)

¹³ Про надзвичайно важливе в історіографічному плані питання про наукову генеалогію ідей Пріцака, так звану «хозарську теорію походження Русі» (Агатангел Кримський, Володимир Пархоменко, Павло Смирнов), а також гостро негативне сприйняття його «Походження Русі» в діаспорному середовищі (публікації Олександра Домбровського, Юрія Книша, Марка Антоновича) див. у розділі про Володимира Пархоменка у цій книжці.

¹⁴ С. Корибут [Я. Дашкевич], Дослідження з джерелознавства Східної Європи, *Науково-інформативний бюлетень Архівного управління УРСР*, № 6 (1964): 81–83; передруковано у: Я. Дашкевич, *Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури* (Львів, 2006), с. 674–678.

в московських «Вопросах языкознания» вийшла стаття Прицака про тюрксько-слов'янське графіті в Софійському соборі¹⁵. Не випадково саме цей історик виступив одним із ініціаторів першої репрезентативної зустрічі українців СРСР і діаспори, яка відбулася 1989 року на базі Неапольського університету¹⁶.

Із ім'ям Прицака пов'язана й авантюрна справа висунення на Нобелівську премію кількох українських радянських письменників. Як член Нобелівського комітету 1967 року він пропонував на найпрестижнішу літературну премію кандидатури Павла Тичини, Ліни Костенко й Івана Драча. 1970 року висунув Миколу Бажана, який мусив написати відмову зі словами про власну «недостойність такої високої нагороди»¹⁷. Також Прицак запрошував на виклади до Гарварда львівських істориків Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича, яких дуже поважав. Зрозуміло, за часів «застою» вони не дістали дозволу на виїзд із СРСР.

А от сам Прицак за часів «холодної війни» зміг побувати в Україні. 1959 року у Варшаві йому передали запрошення нібито від Івана Крип'якевича відвідати СРСР. Історик побував у Львові, зробив доповідь в Інституті суспільних наук і побачився після 19-річної розлуки з матір'ю, яка мешкала на околиці Тернополя. Прицака радянські органи переконували залишитися в Союзі, обіцяли створити Інститут сходознавства, але коли науковець відмовився, дозволили виїхати¹⁸.

28 серпня 1990 року в актовому залі Київської філії Центрального музею ім. Леніна на пленарному засіданні I Конгресу Міжнародної

¹⁵ Е. Прицак, Тюркско-славянское двуязычное граффити XI столетия из Собора св. Софии в Киеве, *Вопросы языкознания*, № 2 (1988): 49–61.

¹⁶ Я. Ісаєвич, Омелян Прицак: спогад про вченого і людину, *Львівська газета*, № 111 (2006): 23 червня.

¹⁷ Докл. див.: Г. Кипнис-Григорьев, «Поэт, чей талант эпичен: история одной переписки», *Литературная газета*, 1989, 29 листопада; Його ж, Корпункт. Фрагменти з книжки. Висуваючи [М. Бажана] на Нобелівську премію, *Вітчизна*, № 12 (1991): 148–151.

¹⁸ Прицак сам описав цю історію у записаних Ярославом Ісаєвичем усних спогадах про Крип'якевича: О. Прицак, Спогад про вчителя, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 8. *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві* (Львів, 2001), с. 365–366. Він, зокрема, згадував, що Крип'якевич визнав, що отримав вказівку переконувати Прицака залишитися в СРСР, але в розмовах рішуче відмовляв його від цього.

асоціації українців Омелян Пріцак, один із її засновників, виголосив доповідь «Що таке історія України?». Авдиторія вітала його стоячи. Того самого року він став іноземним членом Академії наук України, узяв активну участь у створенні Археографічної комісії. Повернення на Батьківщину видавалося тріумфальним. Підтриманий академічним істеблшментом (в особі президента Академії Бориса Патона), Пріцак багато часу проводив у Києві, вів семінар із історіографії та історіософії в Київському університеті, працював над створенням Інституту сходознавства, якому планував подарувати власну бібліотеку. 1993 року науковець став лавреатом Державної премії в галузі науки і техніки. Здавалося, завдяки організаторському талантові Пріцак укотре здолає всі перешкоди і створить якісно новий науковий осередок уже в Україні. Але «київського дива» не сталося. Увага й підтримка з боку держави поступово зійшли нанівець, як і оптимістичні мрії перших років незалежності, а розмови про зміни щоразу частіше заступали самі зміни. За таких умов 1996 року Омелян Пріцак із молодією дружиною Ларисою Гвоздик повернувся на постійне проживання до США. На початку XXI століття в Києві вийшов другий том «Походження Русі» та остання, контроверсійна монографія «Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”». 29 травня 2006 року Омелян Пріцак відійшов у вічність.

«Гарвардське чудо»

Головний спадок Омеляна Пріцака – катедри українських студій і Український Науковий Інститут у Гарварді. У серії статей, написаних із метою переконати українську спільноту в перспективності свого задуму, науковець найповніше та найемоційніше виклав власне бачення науки.

Пріцак був візіонером, який міг мислити категоріями прийдешнього. Він створив цілісну позитивну програму на майбутнє. Основне завдання еміграційної спільноти – «виростити високовартісних науковців, зміну поколінню, що відійшло або відходить». Для того, щоби здобути престиж, українській науці слід рішуче вийти за рамки обмежених еміграційних середовищ: «Наука не може розвиватися в атмосфері гетта. Їй потрібний постійний виклик, постійна напруга думки, обмін досвідом»¹⁹. Пріцак наполегливо переконував, що український осередок має постати саме в

¹⁹ О. Пріцак, *Чому Катедри Українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973)* (Кембрідж – Нью-Йорк, 1973), с. 15.

Гарварді (ровесникові Києво-Могилянської академії): «Ми забідні, щоб інвестувати тяжко зібрані гроші в іншому місці, ніж там, де найбільший успіх». І тут фундаментальне значення, на його переконання, матиме та обставина, що створені катедри «не віддані у відання української тимчасової еміграційної установи, а є частиною системи найстаршого і найбільш авторитетного американського університету», завдяки чому можна буде створити в Гарварді «базу для чистої науки в українознавчих дисциплінах»²⁰.

Вислів про «чисту науку» принципово важливий. Пріцак порівнював науку з термометром: вона так само «має показувати точну температуру, а не тільки таку, яка є приємною для свого власника», особливо якщо йдеться про «патріотичні чи партійно-політиканські спонуки». Історик наголошував на міждисциплінарності як неминучій передумові ґрунтовності, а також підкреслював, що «науковець мусить знати ціну людської гідності й виявляти громадянську відвагу»²¹.

Особливе місце у Пріцакових роздумах посідає питання наукової школи. На його думку, школа постає з «ініціативи й посвяти якогось беззастережно відданого науці вченого». Ідеальний творець наукової школи, за Пріцаком, – це «велика індивідуальність мінус комплекс “примадонни”. Такі вчені є рідкістю. Вони не ставлять себе самого і свою власну роботу в центрі своєї (і чужих) уваги, а зв’язують увесь свій життєвий шлях з потребами даної науки. Вона, наука, а не особисті успіхи, стає тоді підметом. Велич керівника школи у його скромності»²².

Серед учнів Омеляна Пріцака – Франк Сисин, Борис Гудзяк, Любомир Гайда, Орест Субтельний, Зенон Когут, Григорій Грабович, Роман Процик, Ольга Андрієвська, Віктор Остапчук, Олександр Галенко²³.

²⁰ Там само, с. 17, 26, 72.

²¹ Там само, с. 30, 72, 105.

²² Там само, с. 92–93.

²³ Див. спогади учнів і колеґ Пріцака: Б. Гудзяк, Про Вчителя, *Критика*, № 12 (2006): 17–20; Г. Грабович, Пам’яті Омеляна Пріцака, *Там само*: 19–21; О. Галенко, Повернення Анархасиса, *Там само*: 15–16.

*Ізри з класиком:
Пріцак про Грушевського*

1966 року в «Листах до приятелів» до століття народин Михайла Грушевського вийшла зовсім неювілейна стаття Пріцака. Замість «звичайних трафаретів та фраз, що принижуватимуть самого Грушевського», автор запропонував «розглянути творчість і діяльність [Грушевського] на тлі епохи та української дійсности». Цієї засади – змалювання контексту діяльності кожного з героїв своїх студій – науковець дотримувався у власних персональних публікаціях. Саме міркування про контекст, епоху приваблювали його найбільше і ставали полем оприявнення блискучої ерудиції й побудови вишуканих інтелектуальних гіпотез.

У статті про Грушевського Пріцака найбільше цікавила проблема народництва й народницької візії української історії. Найогодумку, «теорія українського народництва» – це «патологічне явище», що спирається на комплекс провини перед Україною у представників «панських верств». Цю теорію Грушевський, за Пріцаком, беззастережно засвоїв від Володимира Антоновича, і це наклало фундаментальний відбиток на його «Історії України-Руси». Пріцак натомість рішуче наголошував: «У дійсності український народ і по упадку козацької держави був нормальним народом»²⁴. І навів перелік видавничих, інституційних, наукових, культурних заходів, пов'язаних із українським національним рухом, здійснюваних завдяки нащадкам козацької старшини, які поєднували російську службу з українським походженням. Звісно, таке поєднання було неоднозначним, але «наше відродження у 19 ст. було б неможливе, якщо б наші вищі верстви, старі і нові, були в дійсності цілковито денационалізованими “відродками”»²⁵. Виголошуючи цю тезу, науковець спирався передусім на фактографічну базу й концепцію праці Олександра Оглоблина «Люди старої України». У традиціях державницької школи, зробивши вже згаданий перелік, Пріцак наголошував:

²⁴ О. Пріцак, У століття народин М. Грушевського, *Листи до приятелів*, № 5–7 (1966): 10. Статтю було передруковано в: *Україна Модерна*, т. 12 (2007): 170–190. Там-таки вміщено критичну статтю Ігоря Гирича: І. Гирич, Знакова стаття Омеляна Пріцака, *Україна Модерна*, т. 12 (2007): 149–169.

²⁵ О. Пріцак, У століття народин М. Грушевського, с. 11.

Ми навели повищі дані цілком свідомо в ім'я історичної правди, як свого роду реабілітацію тих, що як суспільна верства 50 років тому закінчили своє існування, саме у статті, присвяченій Грушевському. Бо саме він і своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії, що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань²⁶.

Наскільки доречні були ці відомості «саме у статті, присвяченій Грушевському»? І чому автор так категорично висловлювався з надто неоднозначної теми – народництва і Грушевського? Чому він модернізував предмет розгляду, фактично переводячи статтю в площину актуальних для діяспорних середовищ політичних суперечок? Чи Прицакові йшлося суто про інтелектуальну провокацію?²⁷ Відомо, що подеколи він дозволяв собі погоджуватися з більшістю та поділяти радше загальноприйняті, ніж єретичні, думки: зокрема, історик обстоював автентичність «Слова о полку Ігоревім», високо оцінював Конституцію Пилипа Орлика, не вагався називати Шевченка «пророком»²⁸. Чи, можливо, грайливо атакуючи найбільшого українського історика, Прицак натякав, що відчуває власну наукову вартість і має право стояти на рівні з цим науковцем. А рівних випадає критикувати якнайприскіпливіше.

У кожному разі гру Прицака більшість сприйняла як «іконоборство», що навряд чи стало для науковця несподіванкою. Головний «грушевськознавець» Любомир Винар не раз повторював у публікаціях, що стаття Прицака «має мало спільного з критичною аналізою головних історіографічних концепцій Грушевського» і «не дає жодних джерельних підтверджень» «вирішального» впливу ідей Грушевського на «моральну

²⁶ Там само, с. 13.

²⁷ На десять років раніше за Прицака змістовну критичну статтю про Грушевського опублікував Лев Білас: L. Bilas, *Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der historischen und politischen Konzeption M. Hruševskyjs, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Н. 3 (1956): 262–292, але вона не викликала помітного резонансу.

²⁸ Див.: О. Pritsak, *The Igor' Tale as a Historical Document, Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, vol. 1–2 (1972): 44–61; О. Pritsak, *The First Constitution of Ukraine (15 April 1710), Cultures and Nations in Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk* (Cambridge, Mass., 2000), p. 471–496; О. Прицак, *Шевченко-пророк* (Київ, 1993).

та фізичну ліквідацію української аристократії»²⁹. У листі Дмитра Чижевського до Євгена Маланюка від 6 листопада 1965 року оцінка дещо інакша:

Стаття Прицака цікава. Але гадаю, що і ліпше поставлення Михайла Сергієвича до освічених кіл українських ні до чого б не привело. Шкода лиш, що він закінчив свою діяльність в оточенні Любинського, Севрука і т. ін. молодих, але нездібних політиків³⁰.

До Прицакового переліку, безвідносно до Грушевського, повернулася постсоветська українська історіографія, що відкривала нехтувані раніше суспільні верстви. Либонь, першим в Україні про статтю Прицака написав Сергій Білокінь: «Не може не зворушити, що галичанин, народженець Самбірщини, професор Прицак зронив блискуче спостереження: українське відродження почалося на території колишньої Гетьманщини»³¹.

Цю тезу, що її зауважив Білокінь, Прицак розвинув у невеличкій статті, опублікованій уже в 1990-х роках. Він доводив спадковість української традиції від глухівського осередку військових канцеляристів (1708–1786) до таємних товариств 1818–1825 років (у середовищі яких, на думку Прицака, постала «Історія русів») і до Шевченка. За Прицаком, Шевченко через «Історію русів» «перейняв естафету» глухівських військових канцеляристів за посередництвом дворянського просвітительства³².

Повернімося до оцінки Грушевського-історика. Вона у статті Прицака 1966 року така: це фундаментальний дослідник, який, втім, «не діставши в тогочаснім Київськiм університеті ширшого історіософічного світогляду, дав науці курс історії України з перспективи народників 70-х рр., якого теоретична база вже в часи написання була застаріла»³³.

²⁹ Л. Винар, *Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали* (Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995), с. 28, 97. Наскільки мені відомо, Прицак ніколи не відповідав на звинувачення Винара, тим самим ніби натякаючи, що ціла справа стосується тільки його і Грушевського, але аж ніяк не відданих «захисників» останнього.

³⁰ Листи Дмитра Чижевського до Євгена Маланюка, *Науковий збірник УВАН*, т. 4 (1999): 399.

³¹ С. Білокінь, Доля української національної аристократії, *Генега*, № 1 (1996), с. 144.

³² О. Прицак, Доба військових канцеляристів, *Київська старовина*, № 4 (1993): 62–66.

³³ О. Прицак, У століття народин М. Грушевського, с. 16.

У пізніших публікаціях такої гостроти оцінок Прицак унікав. Як унікав описувати еволюцію власних поглядів із цього питання, можливо, вирішивши, що публіці не варто пояснювати всього³⁴. У статті 1972 року «Гарвардський Центр українських студій і школа Грушевського» історик писав про Грушевського в піднесеному тоні як про найвизначнішого представника документальної школи (справи народницької теорії не порушував узагалі). Посилаючись на історіографічну схему з підручника Наталії Полонської-Василенко «Історія України», де вказано, що серед учнів Грушевського лише Іван Крип'якевич має «спадкоємця» (і цей спадкоємець – О. Прицак³⁵), історик максимально наголошував на цьому моменті учнівства, писав, що Крип'якевич «з якихось об'єктивних причин почав готувати мене на продовжувача свого діла». Прицак пішов ще далі: «Моя праця як керівника українознавчих студій в Гарвардському університеті була і є спрямована власне на продовження документальної школи», «гарвардська школа і школа Грушевського це не протирічні величини – це одне!»³⁶.

Як зрозуміти Україну?

1963 року в часописі «Slavic Review» вийшла друком написана Прицаком у співавторстві з Джоном Решетаром велика стаття «Україна та діалектика націотворення». У назву статті не винесено питання, що є чи не найголовнішим у розвідці, – заперечення панівних у західній славистиці історіографічних стереотипів російської історіографії. Прицак наголошував: владімірсько-московський період східноєвропейської історії почався не сприйняттям київської традиції, а її запереченням і знищенням Андрієм Боголюбським³⁷. Не менш рішуче автор критикував термін «Old Russian language» (пропонуючи уявити собі аналогічні розмови про

³⁴ Пізніша велика студія про Грушевського не містить сюжету про долю аристократії. Див.: О. Прицак, Історіософія Михайла Грушевського, у: М. Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ, 1991), т. 1, с. XL–LXXIII.

³⁵ Про взаємини Прицака з Наталею Полонською-Василенко див.: О. Прицак, Наталія Полонська-Василенко: Жмут спогадів, у: Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія наук. Нарис історії* (Київ, 1993), с. 5–7.

³⁶ О. Прицак, *Чому Катедри Українознавства в Гарварді?*, с. 103, 106.

³⁷ О. Pritsak, J. Reshetar, Ukraine and the Dialectics of Nation-Building, *From Kievan Rus' To Modern Ukraine. Formation of the Ukrainian Nation* (Cambridge, Mass., 1984), p. 13.

«West Slavic linguistic unity») та подвійні стандарти західного цитування, коли тези російських істориків великодержавної орієнтації сприймали некритично, а Грушевського відразу означували як «націоналіста».

У розвитку українського національного руху Прицак вирізняв п'ять стадій за географічним принципом: новгород-сіверську (найвизначніший продукт – «Історія русів»), харківську (розвиток сучасної української літератури, постання першого університету), київську (із 1840-х років, початки політичних форм національного руху), громадівську та галицьку (із 1890-х, розвиток політичних рухів). Дорікаючи Іванові Лисяку-Рудницькому за недостатню увагу до впливу геополітичних змін на статус українців, Прицак поділяв його історичний оптимізм, також вірив у можливість відродити українську державність. Він писав:

37 мільйонів українців вирішили задекларувати свою національність під час советського перепису 1959 року і хто може впевнено стверджувати, що українська справа не набере нової форми і значення звідти, звідки така допомога видається найменш сподіваною? І чи членство України в ООН та інших міжнародних організаціях також, у довшій перспективі, не матиме об'єктивних наслідків, відмінних від тих, які Сталін розраховував 1945 року?³⁸.

Але які історичні події визначили історичну специфіку України? Під час пошуків відповіді на це питання (хоча ці пошуки й не були такими інтенсивними, як у Росії) було витворено набір розумових формул, серед яких переважають метафори «пограничності», «окраїнності», «багатовекторності». Тезу про покордонність України як визначальну рису історії Прицак підтримував, але пейоративно оцінював її лише з XV (!) століття, відколи Україна, «пограниччя Сходу і Заходу», була «неспроможна до самостійного повноцінного вибору на користь однієї зі сторін і позбавлена обома права вибору»³⁹.

Для Прицакової візії України принципово важливими є наслідки прийняття християнства з Візантії, з обрядом, веденим церковнослов'янською мовою, спеціально витвореною для «приборкання варварів», мовою, яка «не мала розвиватися, але, очевидно, розвивалася»⁴⁰. Уже прак-

³⁸ *Ibid.*, р. 36.

³⁹ *Ibid.*, р. 8.

⁴⁰ Виступ О. Прицака в обговоренні концепції багатотомної «Історії української культури», *Вісник Міжнародної асоціації україністів*, № 1 (1993): 41.

тично хрестоматійною стала теза про відсутність у візантійській традиції фундаментально важливого для західної традиції поділу між концепціями володаря і держави. Через те що в православному світі фактично не було Реформації та Відродження, українське бароко виявилось «десятим поверхом у будівлі без фундаменту»⁴¹. Відповідно і замість феодалізму в Україні розвинулася патримоніальна система, яка тривала тисячоліття. У програмній статті «Що таке історія України?» основною проблемою «східного форпосту Європи» Прицак назвав те, що «велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й тепер, усе ще живе в системі циклічного [тобто притаманного Сходові] думання»⁴².

На переконання Прицака, підставою для визначення територіальних меж національної історії є «сьогоднішній державний критерій», тому немає неподоланих проблем у вживанні терміна «український» стосовно тих періодів історії, коли він не існував як етнонім⁴³. Але при цьому українська історія має «вивчати минуле всіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки державами “свого”, себто сьогодишнього, українського етномовного кола»⁴⁴. Цікаво, що один із найпомітніших пострадянських істориків Віталій Сарбей зрозумів цю тезу так: «Видається спірним категоричне відкидання вельмишановним академіком етнізму взагалі й зокрема української етнічної маси як об’єкта історії»⁴⁵. Навряд чи Прицакові йшлося про «відкидання». Як навряд чи повною мірою можливо втілити в дослідницькій чи, тим більше, освітній практиці його максими:

усі процеси етнічно не українських державних структур треба вивчати об’єктивно, нарівні з етнічно українськими державами, завдяки чому

⁴¹ Виступ О. Прицака в дискусії на Першому круглому столі українських та закордонних істориків у Славську, *Проблеми історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4–6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія* (Львів, 1993), с. 65.

⁴² О. Прицак, *Що таке історія України?*, *Слово і час*, № 1 (1991): 59.

⁴³ Виступ О. Прицака в дискусії, I. L. Rudnytsky (ed.), *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981), p. 235.

⁴⁴ О. Прицак, *Що таке історія України?*, с. 56.

⁴⁵ В. Сарбей, Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України», *Київська старовина*, № 2 (1995): 9.

кримські татари, наприклад, постануть перед нами уже не як дикі зайди, грабіжники, а на рівні з запорожцями – наші предки⁴⁶.

* * *

Омелян Пріцак мав один із найдивовижніших для історика талантів – талант парадоксально мислити та будувати пояснювальні моделі непояснюваних явищ. Його побудови переконливі різною мірою, але подеколи сягають вершин віртуозности. Пріцак-історик був Сиреною, проплисти повз яку було тяжко найвитривалішому Одисеєві. І хоч як небезпечно було підпасти під його вплив (особливо некритично сприймаючи історикові тези), ще прикріше було би просто оминати ці тексти, не почувши чи не розчувши їх, не насолодившись стрункністю й вишуканістю співу.

⁴⁶ О. Пріцак, *Що таке історія України?*, с. 56.